

модель історичного розвитку. Її суть полягає в уявленні історичного процесу як поступової зміни правлячих династій: Рюриковичі – Гедиміновичі – польські королівські династії – Романови. Козацтво залишалося за межами цієї схеми. Це, звісно, не могла сприйняти козацька еліта. Вона потребувала іншої інтелектуальної продукції, де б возвеличувався її соціальний стан, що мало не лише підтримувати власну самооцінку, а й слугувати додатковим аргументом у протистоянні імперській інтеграції.

Виникненню нового за тематикою і більш досконалого за методом висвітлення подій напряму історіописання сприяла також культурна ситуація на Лівобережній Україні в XVIII ст. Ідеться насамперед про діяльність Києво-Могилянської академії, з її передовими на той час методами викладання риторики, філософії, історії. Цей заклад був своєрідним посередником між культурними впливами католицько-протестанського Заходу й православними традиціями Східної та Центрально-Східної Європи. Академія майже повністю забезпечувала управлінськими та службовими кадрами державні установи Гетьманщини, від сотенних і полкових органів управління до Генеральної військової канцелярії та гетьманської адміністрації. Саме із середовища військових канцеляристів походили ті, зусиллями яких у більшості творились пам'ятки нового світського історіописання. Свого часу Михайло Грушевський навіть назвав його зразки «літературою канцеляристів» [2]. Перші твори історичного письменства нового типу – літописи Самовидця, Грабянки, Величка, так само як і пізніші його зразки,

належать перу представників цього прошарку, які володіли мовами, могли читати твори тогочасної польської, пімецької історіографії, розумілися на праві, мали доступ до документальних матеріалів, які використовували як джерела для написання власних історико-нарративних текстів.

Отже, на період кінця XVII – початку і всього XVIII ст. припадає достатньо чинників, аби з'явився новий напрям історіописання, що був спочатку представлений трьома творами: Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка. Цим нарративам упродовж наступного століття судилося стати не лише основним джерелом інформації із вітчизняної історії, важливим засобом формування ідентичності, а й каталізатором усього історіографічного процесу у XVIII ст. Адже на їх основі витворився цілий пласт продукції історіописання, що охоплює численні регіонально-історичні хроніки, літописці, основним джерелом для яких слугували означені козацькі літописи. Важливим явищем вітчизняного історіописання були зразки так званої компілятивної історіографії, до якої слід насамперед віднести праці Петра Симоновського, Петра Лукомського, а також численні історичні хроніки регіонального масштабу. Ці автори мали за взірць також козацькі літописи і на їх основі створили власні тексти, аналогічні їм за ідеологією та певними методологічними прийомами.

Тепер варто дещо зупинитися на термінології. Твори Самовидця, Грабянки та Величка за традицією, започаткованою ще в позаминулому столітті, називають козацькими літописами. Ця назва нині усталилась як у науково-популярній літературі, так

і в суто наукових розвідках. Однак вона не достатньо коректна для їх означення. Ці твори не можна вважати літописами в класичному розумінні цього терміна. Адже він передбачає текст, в основу якого покладено хронологічний принцип подання матеріалу, опис подій нагромаджено безсистемно без наскрізного сюжету. Вищеозначеним же творам притаманна певна композиція із рубрикацією тексту, авторськими передмовами, посиланнями на підставові джерела і критична оцінка цих джерел та історичних подій. Водночас у них присутні елементи літописного сти-

лю, що виявляється у відповідній структурі окремих частин текстів, а також апеляція до біблійної або глобальної історії при висвітленні певних тем.

Для загального означення пам'яток вітчизняної історичної думки XVIII ст. та в цілому історіографічного процесу цього періоду пропонуємо термін козацьке історіописання, який, хоч і не є універсальним і не охоплює абсолютну кількість текстів, утім, як видається, є найбільш відповідним за тематикою тогочасних творів, специфікою інтелектуального середовища, в якому вони поставали і знаходили свого читача.

«Літопис Самовидця» серед

козацьких літописів створено найраніше, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Твір вирізняється з-поміж решти пам'яток «літератури канцеляристів» своєю джерельною основою, в якій домінують власні авторські спостереження. Це робить «Літопис Самовидця» цінною історіографічною, з огляду на авторську рецепцію історичних подій, а також, в окремих випадках, джерелознавчою пам'яткою. Твір охоплює період від початку Хмельниччини до 1702 р., однак основну увагу сконцентровано на подіях 1648–1657 рр., що і відобразилось у первинній назві – «История о войнах Хмельницкого». У рукописних списках «Літопис Самовидця» представлений не вельми широко. Загалом налічується сім списків цього твору. Три із них – це так звані списки-монтажі, де підставовий текст «Літопису Самовидця» доповнено двома блоками описів подій – за період від 1340 р. до початку Хмельниччини та від початку XVIII ст. до 1734 р. [3].

16.1.

Українська історія у візії Романа Ракушки-Романовського (Самовидця) та Самійла Величка

Інші чотири списки мало чим різняться в текстологічному аспекті. В історіографії вони відомі за іменами їхніх попередніх власників – представників української старшини XVIII ст. Якова Козельського [4], Петра Іскрицького [5], Івана Ананієвича [6] та історика Миколи Костомарова [7].

Питання авторства було найважливішим у студіях над «Літописом Самовидця». Пошуки автора твору велись із часу видання пам'ятки у 1846 р. О. Бодянським [8]. Основою для цієї публікації став список П. Куліша, який і дав твору відому нині назву «Літопис Самовидця», зважаючи на автобіографічні мотиви, що прослідковуються в

його тексті. Публікація О. Бодяньського сприяла посиленню інтересу до цього твору в середовищі істориків. З'явилися перші розвідки стосовно структури, джерел, авторства літопису. Втім, щодо останнього, більшість дослідників обмежувалася лише припущеннями про соціальне походження автора, його політичні симпатії. Зокрема, М. Максимович убачав в авторові козака, оскільки в тексті помітна симпатія до козацької верстви [9]. Натомість Г. Карпов припускав, що автором могла бути особа міщанського або духовного походження [10]. М. Костомаров висловив припущення про Федора Коробку, наказного гетьмана та обозного, як автора, проте ця версія не дістала подальшої підтримки [11].

О. Левицький, який у 1878 р. підготував нове видання «Літопису Самовидця», детально дослідив твір на предмет його структури, місця написання та походження автора [12]. Проте спроби будь-якої персоналізації автора пам'ятки вчений вважав марними. «Мы считаем бесплодной всякую попытку разоблачить этот таинственный аноним» [13], – такий категоричний висновок О. Левицький обґрунтував відсутністю «руководящей идеи», від якої можна було б відштовхуватись у пошуках автора [14].

Попри такий невтішний вирок О. Левицького, у 1925 р. вийшла стаття історика В. Романовського, де вперше аргументовано доводиться, що автором пам'ятки був генеральний підскарбій, а згодом стародубський священик Роман Онисимович Ракушка-Романовський [15]. Що ж у цьому випадку стало для дослідника «руководящей идеей» у пошуках авторства «Літопису Самовидця»,

на необхідності якої наголошував О. Левицький? Як зазначив сам В. Романовський, «рішення питання про авторство Самовидця було цілком підготоване публікаціями Володимира Модзалевського, який незадовго до смерті говорив своїм приятелям, що хоче прочитати доповідь про авторство «літопису Самовидця» в Науковому товаристві, але передчасна смерть не дала йому цього зробити. Шануючи пам'ять покійного, я виконую за нього цю працю» [16]. Слід зазначити, що В. Романовський виводить авторство твору шляхом компаративного аналізу біографії Романа Ракушки, ґрунтовно дослідженої В. Модзалевським [17], та автобіографічних фрагментів самого тексту «Літопису Самовидця». Було з'ясовано, що відомості з тексту та біографії Романа Ракушки цілком збігаються й узгоджуються. Це прямо свідчить на користь його (Ракушки) авторства літопису, що згодом остаточно було підтверджено працями М. Петровського [18]. Зокрема, вчений наголошував, що «встановити авторство Романа Ракушки в дуже великий мірі допомогли докладні студії про життя і діяльність Ракушки, складені В. Модзалевським» [19].

Отже, маємо два свідчення про те, що саме праці Модзалевського щодо біографії Ракушки стали підставою для подальших обґрунтувань версії про авторство останнього. Як впливає з вищенаведеної цитати історика В. Романовського, свої розвідки про Ракушку Модзалевський підпорядковував певній меті – доведення авторства «Літопису Самовидця». М. Грушевський припускав мотиви зацікавленості Модзалевського особою Ракушки. На його думку,

цьому посприяв «вымысел Сердюкова» [20]. У чому ж полягав цей «вымысел»?

У жовтні 1846 р., уже після того, як О. Бодяньський отримав для публікації від П. Куліша список «Літопису Самовидця», останній пише йому листа, в якому зазначає про давнього знайомого Сердюкова, котрий доводив, що автором «Літопису Самовидця» був Ракушка-Романовський [21]. Однак єдиним свідченням, на підставі якого той зробив своє відкриття, був його лист до О. Бодяньського від 27 липня 1847 р., знайдений М. Петровським, де зазначалося: «У меня есть целая тетрадь выписок из Кониского, Бантыш-Каменского, Самовидца, Грабянки. Пять или шесть отрывков из летописи последнего находятся также в Летописце Малыя России, – с той единственной разницей, что здесь язык их как и везде в этом летописце гораздо свежее. Впрочем, известия о павлолчском поповиче, о котором так разпространяется Грабянка, нет у Туманского и про конотопский колодец упомянуто мельком без приписки “судія Романовскій написа сіє” (курсив наш. – Авт.) [22]. Під «конотопським колодцем» автор має на увазі сюжет, зафіксований у «Літописі Самовидця», звідки згодом він був дослівно переписаний до «Літопису Грабянки». У ньому йдеться про події 1652 р. у місті Конотоп, де було вбито сім'ю місцевого польського урядовця. Тіла загиблих кинули до криниці, звідки через декілька місяців їх неущкодженими підняла на поверхню кринична вода. Очевидці сприйняли це як велике чудо, саме його і зафіксував автор «Літопису Самовидця». Відтак, можна зробити висновок, що Павло Сердюков мав список «Літо-

пису Грабянки», в якому при описі так званого «конотопського чуда» додано наведену примітку. Це не справило жодного враження на дослідників «Літопису Самовидця». На думку М. Грушевського, «открытие Сердюкова не обратило на себя внимание исследователей потому, что совершенно не известны были факты из которых он исходил в том числе и упомянутая приписка о Романовском» [23]. Попри це, знахідка маловідомого вченого надала студіям про авторство «Літопису Самовидця» «керуючої ідеї», сприяла їх чіткому окресленню.

Знахідку Павла Сердюкова можна було б вважати авторською вигадкою. Проте в одному з рукописних збірників другої половини XVIII ст., що зберігається нині у фондах Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [24], вдалося знайти підтвердження «домысла Сердюкова». Книга розміром у чверть аркуша, обсягом 296 сторінок, написана одним почерком, містить список повної редакції «Літопису Грабянки» і виписки з друкованого видання «Краткого описания всех случаев касающихся Азова». На перших сторінках рукопису є напис: «Из библиотеки Семена Капниста» [25]. Збірник належав Семенові Васильовичу Капністу (1791–1843) – синові відомого поета і суспільного діяча Василя Капніста. На початку тексту «Літопису Грабянки» зазначено час і місце створення збірника: «местечко Сорочинцы 1756 року» [26] (тому цей рукописний кодекс ще називають сорочинським). Опис під 1652 р. «конотопського чуда» у «Літописі Грабянки» за сюжетом і змістом збігається з аналогічним описом у «Літописі Самовидця» [27]. 27

Також у «Літописі Грабянки» є напис: «Самовидець Романовській судія 28 стародубовській написа сіє» [28] – тим самим почерком і чорнилами, що і весь збірник. Подібна ж примітка міститься на полях ще одного зі списків «Літопису Грабянки» 60-х рр. 29 XVIII ст. [29], що не є копією із сорочинського списку. Вочевидь, ці примітки потрапили на аркуші рукопису незалежно одна від іншої.

Напевно, упорядники обох збірників мали у своєму розпорядженні список «Літопису Самовидця», де згадувалося ім'я автора твору. У такому разі не зовсім слушним є твердження, що Ракушка-Романовський свідомо зробив свій твір анонімним. Імовірнішим видається припущення, що в усіх відомих списках «Літопису Самовидця» не було згадано про автора.

Важливим є той факт, що у примітці зі збірника Капніста Романовського названо «самовидцем». Це свідчить про те, що в списку, яким користувався укладач збірника, автор літопису був означений як «самовидець», або ж про розуміння укладачем збірника специфіки тексту «літопису», писаного очевидцем історичних подій. Відтак, Пантелеймон Куліш не був оригінальним, вигадавши усталену нині назву «Літопис Самовидця». Це було зроблено щонайменше за сто років до нього.

Отже, знахідка у 1840-х рр. мало відомого вченого щодо авторства «Літопису Самовидця» слугувала підставою для подальших спроб персоналізації особи автора твору. Напис зі збірника Капніста переконує не лише в існуванні примітки, знайденої Павлом Сердюковим, до чого свого часу скептично поставилися дослідники, а й в істинності твердження

про Романа Онисимовича Ракушку-Романовського як автора «Літопису Самовидця».

З-посеред усіх представників козацької старшини про Романа Ракушку зберіглося чи не найбільше біографічних даних. Він народився близько 1622 р., батько Онисько мав у власності село Романівку Брацлавського воєводства, звідси й подвійне прізвище – Ракушка-Романовський. У документах воно часто фіксується в різних варіаціях: Ракушка, Ракушенко, Рікушченко, Ракушчина, Рокушко тощо. Уперше ім'я автора літопису згадано в козацькому реєстрі 1649 р.: козак однієї із сотень Ніжинського полку. Про його дитинство і освіту нічого не відомо. Певно, він не одержав доброї освіти, на кшталт тієї, яку давала Києво-Могилянська академія. До того ж у самому творі Ракушки відчувається неприхильне ставлення до освітніх закладів. У 1654–1655 рр. він обіймає посади в установах Військового скарбу Ніжинського полку. 1656 р. Ракушка-Романовський перебуває під Ригою в царському таборі, а в травні 1657 р. знову як козак проживає в Ніжині. 1658 р. як ніжинський сотник бере участь у відновленні союзу Виговського з кримським ханом. Після цього на деякий час слід Романовського губиться, і лише в 1659 р. він з'являється як полковий суддя. В 1660 р. Роман Ракушка – сотник у ніжинському полку, а незабаром – ніжинський наказний полковник. Ракушка з групою значних військових товаришів Якіма Сомка та Івана Золотаренка був на ніжинській раді. Пізніше, дещо несподівано, він стає прибічником гетьмана Івана Брюховецького та обіймає посаду генерального підскарбія. На 1667 р. припадає кінець гетьманування Брюховецького, тоді ж обривається і

політична кар'єра Ракушки-Романовського. Незадовго по цьому, наприкінці 1668 р. Ракушка стає на Правобережжі в Брацлаві протопопом. У цей час він активно виступає проти гетьмана Многогрішного, який заохпив його майно в Ніжині. Йому навіть вдалося виклопотати в константинопольського патріарха церковне прокляття на свого ворога-гетьмана. Після цих подій слід Романа Ракушки на деякий час знову губиться. Лише 1676 р. ми знову його бачимо на Лівобережній Україні в м. Стародуб як духовну особу. Тут він прожив з родиною до самої смерті в 1703 р. [30].

У праці Ракушки важко вловити сліди використання документальних матеріалів або ж наративних текстів, які фіксуються в інших літописах. Постає питання джерельної основи твору. Автор в окремих місцях визнає себе очевидцем конкретних подій. Це, зокрема, стосується обставин поховання наказного гетьмана В. Золотаренка в Корсуні 1655 р., під час якого загорілася церква, де правилася заупокійна служба: «Сам там был и набрался страху немалого, бо сам на тоє смотрѣл» [31]. Також на власні очі автор «смотрѣл» і на облогу Риги козацько-московськими військами 1656 р. [32]. Вважається також, що з позиції безпосереднього очевидця написані сюжети про облогу і здобуття Смоленська в 1654 р., похід лівобережних козаків проти гетьмана Юрія Хмельницького 1662 р., обставини двох кримських походів, бій між військами Брюховецького та польською армією під Білою Церквою тощо [33].

О. Левицький висловив цілком слушне твердження, підтримане пізніше іншими дослідниками, щодо поділу тексту «Літопису Самовидця» на дві хронологічно майже рівні части-

ни – історичну та літописну. В першій частині переважає історична форма викладу, вона має характер своєрідних мемуарів і охоплює 1648–1672 рр. Події описано в логічній послідовності в окремих сюжетно-цілісних оповіданнях, деякі з них мають назву, наприклад – «Война самая», «О началѣ войны Хмельнического», «Починається війна Збаражская». Більшість розділів назв не мають, а позначаються лише відповідним роком. Кожна така структурна частина охоплює опис подій за один рік. Іноді в тексті згадано події, що відбувалися у більш пізній час. Наприклад, в оповіданні про похід козацького війська в 1650 р. до Молдавії є звітка про дворічне ув'язнення Юрія Хмельницького 1664 р. У 1648 р. згадано правління Михайла Вишневецького, що став королем лише в 1667 р. Тож можна зробити висновок, що твір від 1648 по 1670-ті рр. XVII ст., точніше 1672 р., за спостереженнями О. Левицького [34], чи 1677 р. – згідно з аналізом, проведеним М. Петровським, писався в один час [35].

Друга частина наративу, із продовженням до 1702 р., має форму літопису. Головним принципом її структури і сюжетної побудови є хронологія. Події та явища відібрано не за ступенем важливості, а за хронологічною послідовністю. Внаслідок до тексту поряд із подіями загальнодержавного значення потрапляють повідомлення локального масштабу про різноманітні стихійні лиха або природні явища. Це, зрештою, є традиційною рисою літописної форми викладу матеріалу і зокрема українського регіонального історіописання XVIII ст., мова про яке йтиме в наступних розділах.

Втім, на відміну від першої частини твору, в другій значно менше хронологічних чи фактичних помилок, що свідчить про відносну хронологічну близькість до автора описуваних ним подій. Чимало сторінок тексту пам'ятки в цій частині нагадують щоденникові записи.

Отже, Роман Ракушка-Романовський, перебуваючи у вирі політичних подій XVII ст., почав писати свій твір у 1670-х рр. Події з 1648 р. до означеного часу, очевидно, описував під впливом спогадів, а ймовірно, використовуючи власні записи чи нотатки інших очевидців. Від 1672 або 1677 р. текст укладався як літопис у хронологічній послідовності. Цей процес припинився за неповних два роки до смерті автора.

Центральною темою «Літопису Самовидця», як і інших творів козацько-старшинського історіописання, є Національно-визвольна війна середини XVII ст. Головну її причину автор убачав в утисках православ'я, порушенні традиційних прав козацького стану з боку поляків: «Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козаком отягощение. Тогда бо оным не хотячи, чего не звикли были панщины робити, на службу замковую обернено, которых з листами и в городѣ до хандоженія коней старостове держали, в дворах грубу, то ест печи палити, псов хандожити, дворѣ мѣтати и до инших незносных дѣл приставляли» [36]. Серед причин також згадано скорочення козацького реєстру до шести тисяч, збільшення податків із посполитих.

На відміну від інших так званих козацьких літописів, «Літопису Самовидця» не властиві пафос та надмірна героїзація при висвітленні подій Хмельниччини. Автор із дещо холод-

ним об'єктивізмом описує сцени насильств, спустошень, грабежів, що супроводжували цю війну. Головну провину за безчинства Роман Ракушка передусім покладав на простолюду – «чернь», від яких потерпали «значні»: «Рѣдкій в той крѣви на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил. И на тот час туга великая людем всякого стану значним была и наруганія от посполитих людей а найбільше от гультьяйства, тоест от броваров, вынников, могилников...» [37]. При цьому вказано про примусове залучення «значних» до козацького війська.

Самовидець, на відміну від, скажімо, Величка, більше симпатизує елітним прошаркам, про що свідчить увесь текст його твору. До кола антигероїв, наприклад, потрапила Запорозька Січ, як деструктивний елемент. Особливо виразно елітарна позиція Ракушки прослідковується в сюжеті про Чорну раду, що його пізніше П. Куліш використав для свого відомого роману. В конфлікті між представниками еліти (Сомком і Золотаренком) та «голотами» (Брюховецьким) Романовський на боці перших. Він засуджує чернь, «яка много козаков поубивала, которое забойство три дня трвало... А старшина и казаки значние, яко змогучи крилися, где хто могл, жупани кармазиновие на сермяги мѣняли» [38]. Хоча пізніше він схвально відгукується про Брюховецького, що пояснюється просто – за часів його гетьманування Ракушка досяг вершини службової кар'єри, обійнявши посаду генерального підскарбія.

Рецепція історичних діячів у «Літописі Самовидця» є доволі суб'єктивною. Наприклад, діяння гетьмана Дем'яна Многогрішного, за якого фактично обірвалась кар'єра Романа

Ракушки, у творі оцінено вельми негативно. Як зауважує Я. Дзира, автор повизбирував усі провини та гріхи цього гетьмана і докладно їх описав [39]. Такої ж негачії удостоївся і наступник Многогрішного – Іван Самойлович, котрого автор звинувачує в пихатості, жадібності та владолюбстві. До того ж останній був «поповичем», тобто некозацького походження, що, звісно, нівелювало його честь в очах козацького літописця. Слід зазначити, що така характеристика Самойловича перейшла і в пізніші наративні тексти вітчизняного походження.

Загалом, на думку М. Грушевського, Самовидець у негативному плані описував тих історичних осіб, які зійшли вже з історичної сцени і не становили для нього реальної загрози [40]. Показовими у такому контексті є сюжети досить позитивного спрямування щодо гетьмана Івана Мазепи, в яких акцент зроблено на шляхетному походженні зі «старої рожитної шляхти української» [41].

Досить суперечливою є оцінка Ракушкою-Романовським особи Богдана Хмельницького. В «Літописі Самовидця» він аж ніяк не «Мойсей» і «визволитель», як його традиційно зображує українська історіографія XVIII ст. Тут він радше успішний полководець, який розгорнув війну на знак помсти за особисті кривди. Хмельницькому закидаються надмірні гордощі за відмову, наприклад, вести переговори з королем Владиславом IV, засуджується його союз із кримським ханом. Навіть смерть гетьмана, що її інші представники козацько-старшинського історіописання вважали кінцем героїчної епохи і провісником усіх можливих потрясінь, у візії Самовидця – звичайна буденна подія. Така стримана харак-

теристика Хмельницького, вочевидь, пов'язана з тим, що він був сучасником Романа Ракушки, і ще не минуло достатньо часу для конструювання міфологізованого образу гетьмана.

Унікальність «Літопису Самовидця», що різнить його від інших зразків козацького історіописання, полягає в способі подання історичних подій. Адже в тексті твору презентовано рецепцію політичних і соціокультурних реалій XVII ст. представником цього ж часу, людиною, діяльність і життя якої були безпосередньо пов'язані з перипетіями історичного буття Гетьманщини та його персоналіями. З огляду на це твір є не лише пам'яткою історичного письменства чи джерелом, а й своєрідним відбитком ментальності представника елітного прошарку українського суспільства. Подальші твори козацького літописання будуть значно меншою мірою ґрунтуватися на свідченнях очевидця, це вже, власне, переробки підставових текстів вітчизняного та зарубіжного походження.

Яскравим прикладом цього є «Літопис Величка», що без перебільшення вважається наймасштабнішим твором козацького історіописання за обсягом, кількістю залучених джерел, методологічним інструментарієм, пишністю стилю, красномовством та ступенем використання різноманітних риторичних прийомів. З усього переліку історичних наративів козацької доби саме цей твір мав найбільший резонанс у наукових колах, викликавши численні дискусії щодо стилю, оригінальності окремих фрагментів чи сюжетів. Утім, в інтелектуальному середовищі XVIII ст. «Літопис Величка» був майже невідомий. Він не дістав такого поширення в списках, як, скажімо, «Літопис Грабянки». Причиною